

Ефремов С.

Як визволитися

**Як визволитися робочим
людям з бідности**

Написав С. ЄФРЕМОВ.

МІРДОДЪ РЭНТНЦОВЪ

НТЭОНДІДЪ & МРДОИ

ІАНІСАВЪ С. ЕФРІМОВЪ

06
10

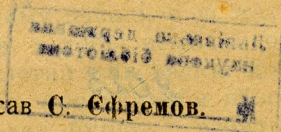
~~10~~

~

2875

Як визволитися робочим людям з бідності

(300)

Написав С. Сфремов.

Др. № 8 с 21. у серп.
- 1965

Львів. Бібл.
АН УРСР

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

„КРИНИЦЯ“

— У КИЇВІ —

№ 38

Львівська державна
наукова бібліотека

№

2023

К И І В

Друкарня Т-ва „КРИНИЦЯ“, Хрещатик 42.

1917.

1.

Нема, кажуть, на світі правди!.. Один тяжко робить, працює, з ранку до ночі, мов той віл чорний—у роботі, та робота його ні за що: нічого він за свою працю невпинну не має—мерзне в лихий одежині та світить голим тілом, пропадає в убогій хатині з жінкою й з дітьми, з голоду пухне. Другий же, здається, й не робить нічого, та, погляньте—живе як: у розкішному палаці, в достатках та у роскошах пишається, в добрі незліченному кохається, багатіє, статки-маєтки собі великі добуває... Чисто, як у тій пісні, що про наймита вбогого складено: „що робить, мовляв, бурлак, робить-заробляє—аж піт очі заливає, а хазяїн—п'є-гуляє“. І скрізь, куди не глянь—однаково: у кого достатків багато, хто сам своїх ручок-ніжок не трудить, той іще більш багатіє; у кого ж нема нічого, то як не працюй, як не побивайся, а із злиднів не вилізеши,—добре ще, коли просто з торбами не йдеш та з голоду не пропадаєш, як та собака.

Звідки ж воно така неправда на світі повелася? Чи то ж так і повинно воно бути й чи до віку вічного вже так поведеться, що хто робить—той нічого не матиме, а хто до праці рук не докладає—той усе загрибатиме? А коли такої неправди великої бути не повинно, то що людям робити, щоб лиха того позбутись та по-людськи жити?

I.

Приглядаючись до теперішнього життя на світі, одразу кожному впаде в око, що весь люд на землі немов на два табори поділено. Один, величезний, сила людей у йому—робітників, наймитів і бурлак, тих самих, що піт їм очі заливає; звуть їх усіх *пролетаріями*,—по нашому це ніби голота. Другий табір—малий, жменя людей до його вхожих, та все дуки, багатирі, що *капіталістами* звуться. Пролетарії тяжко бідують заробляючи; капіталістам же, як у приказці кажуть, і чорт діти колише, і личко за ремінець служить. Од цього й усе лихо на світі, що достатки дуже не рівно між людьми поділено і що бідний не тільки на себе мусить заробляти, а ще й здобувати на когось иншого багатство.

Що ж то таке багатство і звідки воно береться? Коли б кожен чоловік працював тільки сам на себе, то що зробив—усе його; увесь прибуток од праці він міг би витратити тільки на себе,—і справді тоді було б так: що заробив—те й твоє, як дбаєш—так і маєш. Це й було б, як би кожна людина могла зробити все, що їй для життя потрібно,—тоді б кожен був би сам собі пан і нікому б

не кланявся, ні перед ким не хилився. Колись, у далеку старовину, до якої й пам'ять людська ледве-ледве сягає, таки так і було. Всі люди тоді однакові, рівні були, й потреби всі мали однакові: саятак наїстися, аби-чим укрити: а, де попада, в печері або в куріні якому, негоду пересидіти. Таке немудре, як бачите, життя тоді було, що кожен потрапляв усе на себе робити сам. Але де далі, людина стає розумнішою, потреби більшають і потроху доходять люди, щоб потреби ті задовольняти, — більшає й праці через те. Стало так, що поділилися люди працею: один те робить, другий инше; один, скажемо, коло землі працює, хліб робить, а другий звіря ловить, мяса на всіх постачає. Отаким способом і повстав той *поділ праці*, що ми тепер скріз бачимо: кожен робить одну яку роботу, одного чогось глядить і нема тепер і жадної людини такої, що б усе потрібне сама на себе робила.

Але тут нова невігода постала. Нехай, скажемо так, з тебе швець добрий удався, — чоботи то ти сам собі пошиєш, а доведеться одєжину яку злагодити, то вже й не втнеш: мусиш до того, що одєжу шие — до кравця йти і його прохати, щоб пошив тобі свиту чи инше там що. Та й чи однієї ж то чоловікові одєжи потрібно? Треба й жити десь, і кусати щось — як то кажуть: треба хліба, треба й до хліба; треба й натопити та освітити хату, треба й погуляти колись, бо инакше пропасти б можна, за роботою раз-у-раз сидючи; треба й книжку чи там газету почитати; а занедужав — то за ліки плати та й лікареві треба якось подякувати... Та всього й не злічиш, чого чоловікові потріб-

но, а роботи з його, коли він швець—тільки й того, що чоботи шие. Ото й виходить, що мусить такий чоловік усі ті потреби свої самими чобітьми одбувати. Нашив оде ти чобіт, а треба тобі хліба,—ну й шукай з чобітьми своїми такого чоловіка, що має зайвий хліб, та й заміняй: йому чоботи дай, а собі од його хліба возьми. І раз-у-раз таку міньбу провадити б—усе, що треба, на чоботи вимінювати. Та от знов лишенько: знайшов ти чоловіка, що зайвий хліб у його є, а він тобі: „чобіт, каже, мені не треба: у мене в самого чоботи цілі ще; а от як би ти мені свитку добув. Давай свитку—бери хліб“. І от мусиш ти знов з чобітьми своїми по світах никати та напитувати, у кого свита зайва; а напिताвши, прохати, щоб поміняв свиту на чоботи, та й опісля вже з свитою по хліб іти. А що буде, як тому, що свиту має, чоботи твої теж не потрібні?..

Одно слово, клопітне це й забарне дуже діло—отак один крам на другий міняти; тим то й вигадали люде такий крам, щоб усяке його приймало й усе за його давали. Крам цей—то гроші. Пошив ти чоботи, виміняв їх на гроші, чи продав, як кажуть—та й знаєш, що за їх виміняєш усе потрібне, купиш, що схочеш: кожне гроші прийме, бо знає, що як і йому чого треба буде, то теж за гроші виміняє.

Виходить, що багатство, достаток—то гроші? А багатий той, хто гроші має? Так воно, та не так.

Одного разу, розказують, зблукався чоловік у пустині, де самий пісок та каміння: ні води, ні

рослин, ні житла людського, ні людей — нічого. Довго блукав чоловік, зовсім ізнемігся, а їсти — аж шкіра болить. Волоче він на силу ноги, аж бачить — лежить міх. Зрадів чоловік страшенно, кинувся до того мішка, розв'язує його та аж тремтить увесь: „хліб!... ото наймся“ — думає. Розв'язав — та й кинув. з досади той мішок об землю, бо там було — самісеньке золото, гроші, а хліба ані скоринки тобі сухої, ані сухаря пліснявого!..

Отже знайшов чоловік силу золота, а чи хто скаже, що він багатий, хоч і мав купу грошей, бо за їх він нічого не міг собі дістати? Виходить, що гроші сами по собі ще не єсть багатство, а тільки тоді роблять чоловіка багатим, коли він за свої гроші може купувати все, чого йому треба, всі свої потреби задовольняти. Грошей же ані кусатимеш, ані одягнешся в їх, ані хати ними не витопиш, коли нема хліба, нема одежи, нема палива, щоб за ті гроші купити.

Коли не гроші — то що ж таке достаток? А отой самий крам, що за гроші його купуємо і що без його ніяк прожити на світі: хліб, одежа, паливо, то-що — оте все й є справедливий достаток, справжнє багатство, а не гроші. Гроші тільки помагають, щоб те справжнє багатство легше переходило від однієї людини до другої; вони пособляють легше й скоріше міняти один крам (той, що я маю) на другий (той, що потрібний мені), бо через поділ праці так вже тепер повелося, що без такої міньби ніяк на світі прожити. Отже гроші — не багатство, а тільки підмога, знаряддя, як кажуть, до міньби, а справжнє багатство — то все те, що лю-

дам потрібне, щоб жити й свої потреби] задовольняти.

Коли всякий крам, потрібний людям прожиття, й є справжнє багатство, справжній достаток, то легко кожному доміркуватися, звідки він береться. Де береться хліб, де беруться хати, де одежа, де усяка инша потрібна річ? Хліб сам не виродить, хата сама не виросте,—усе те люде роблять,—ті люде, що звуться робітниками, все те постачають на всіх людей: і на бідних і на багатих, і на лежнів і на трудящих. Робітник засіва землю, порасе її, кохає й доглядає поля; робітник збирає той хліб, молотять, меле, випікає смашний хліб; робітник виробляє ті прегарні матерії, з яких другий пошиве одежу; робітник будує великі чепурні будинки та всякими оздобами їх прикрашає; робітник розстарається на дрова чи кам'яне вугілля, щоб ті будинки натопити; він же здобуде гасу, чи ще там чого, щоб їх освітлювати.. Одно слово, куди не глянь—скрізь мусить бути праця людська, до всього треба робітникові доложити своїх рук, бо готового, крім повітря та світу сонця, нічого на світі немає, бо природа постачає тільки сировий матеріял, а вже сама людина мусить так його переробити, щоб мати собі добрий пожиток. Без праці нічого на світі не бува,—отже виходить, що вся сила в праці людській: з праці тільки й виростає усякий крам, те справжнє багатство, а роблять його ті, що працюють—робітники.

Не важко теж зміркувати, що хто робить багатство, той і повинен з його користуватись, свої потреби задовольняти. Та що ми бачимо на світі?

Робітник виробляє смачний хліб,—а сам їсть черствий та сухий, з остюками та половою; робітник будує великі, пишні, сухі будинки,—а сам або в землянці пропадає, по льохах („подвалах“) у городі, або десь аж під дахом—„під небесами“, в тісноті, в багнюці, де по стінах тече, де памороки забиває, дихати вічим; робітник виробляє гарні матерії, шие з їх дорогу одежу—а сам ходить голий і босий, обшарпаний та обдертий; робітник здобуває паливо усяке—а сам на стужі мерзне. І так скрізь, у кожній роботі: робить чоловік, та не на себе, а на других; другі з його праці живуть та пишються, а сам він дуже мало з чого користується. Чого ж то так? А того, що опріч робітників-пролетаріїв є ще на світі пани-багатирі, капіталісти,—вони са́ми багатства не побільшують, ніякого краму не виробляють, а потребують і споживають його без міри більше, ніж звичайно людині треба; та ще того, що багато й таких людей є на світі, як от—льокаї, салдати, крамарі усякі то-що, які хоч ніби то й працюють, але праця їхня людям зовсім не потрібна, бо пропадає даремно, аби тільки примхи багацькі задовольняти,—а тим часом і цих нероботящих властиво людей треба комусь годувати й на світі держати. Виходить, що того й бідує наймит-бурлака, пролетарій, що „хазяїн п'є-гуляє“ або капіталіст його працю на себе споживає; та на те й бідує перший, щоб цьому було за що „пити-гуляти“.

Як же сталося, що багатирі-капіталісти запрягли в ярмо нѣтяг-пролетаріїв та й на себе робити заставляють? А ось як.

II.

Давно колись, в старовину ще, люде вже поділилися на панів та простих працьовників. Як це сталося, може колись опісля розкажу, а тепер досить сказати, що панами були: царі, князі, чи як їх там ще звали, з своїми поміщиками, що воювати їм допомагали, з військом тоб-то, та ще попи, що ніби-то перед богами за людей упадали. Решта була — хлібороби та ремесники: вони робили на себе, кожен своїм струментом і з свого матеріалу. Але й тоді вже князі, панство та попи робити не хотіли, от і позаводили вони собі невольників-рабів: звоюють яку там землю та замість того, щоб винищити ворога, до ноги його вирізати, як перше робили, — доміркувалися, що краще в неволю його взяти та робити на себе приневолити. Ото й повелося, що панство та попи невольничою працею жили: сами вони нічого сенько не робили, тільки воювалися та молитвували, а невольники з-під канчука їх і годували й зодягали. Спершу в неволю повертали тільки ворогів, чужих, а далі й своїх почали завдавати: напозичався який бідний чоловік, заплатити нічим — іди в неволю, роби на пана — того, що гроші дав. З невольниками пани робили, що знали: торгували їми, били, катували, на смерть забивали, бо невольника мали не за людину, а за худобу, або ще й од худоби гірш.

Але де далі — все більше на світі вигадок усяких повелося, жити все важче ставало, робота мудрішою та складнішою робилася. Стало так, що невольнича праця вже не могла задовольняти

людських потреб, і не вигідно зробилося панам держати невільників. Адже невільник—то худоба, а якої з худоби й роботи домагатися? — Робить з-під батога що простіше, а вже мудрішої роботи то й не питає з його: зроду-віку не навчиться; та і на що невільникові вчитися: хіба він на себе робить? Вийшло, що вже такого робітника не варто й за харч держати, бо він більше їзисть, ніж зробить, і легше панові, дешевше якусь там річ купити, ніж темних, нездатних невільників годувати.

Отоді прийшов край невільництва, хоч неволя на тому не перестала бути, бо скрізь повстало натовище кріпацтво—теж неволя, тільки инша трохи. Невільника пан і годував, і зодягав, а кріпака годі —хай сам на себе дбає, як хоче, так і промишляє, тільки за землю панщину хай робить. І робили довгий час кріпаки на панів, та і з кріпацтвом стало те ж саме, що й з невільництвом: де далі—й кріпаками все менше користи робити, вже й кріпацька праця панові не вигідна. Тоді кріпакам волю дано, але землю пани собі лишили, або, як у нас, одміряли по такому клаптику мизерному, що вижити з його ніяк, а викупне до того накинули велике—мов за батька рідного.

Так, як оце розказано, скрізь по всьому світу діялось де перше, а де пізніше, як до сторони. Найперше так зробилося в Англії (сторона така, що на островах серед моря положилася), —там волю кріпакам дано давно, років з чотиріста до нашого часу, але воля та була голодна, бо землю всю пани (шляхта чи дворянство) собі лишили, а кріпакам хоч би клаптик який достався. Та й того не досить: де й

мали люде власну землю, то й там від їх відбирали її шахрайством та неправдою всякою, а то й просто живосилом позгнали: панам, бачте, більше користи там було худобу на степах випасати та продавати, ніж хліб робити, а дехто з дуже великих та багатих панів у ловецтві та стрілецтві кохався,—от і позаводили на своїх землях пущі для звірини та пастовні для худоби. Селян позганяли з землі, повно по всьому царству стало безземельних хліборобів. Мала частина з їх розійшлася по наймах до багатирів; інші з голоду в розбій пішли, по дорогах стали розбивати, але таких пани ловили, катували та на смерть карали, бо сила ж у їх була. Куди ж його людям подітися? От і пішли вони в города, розійшлися по містах, а там саме *мануфактура* (себ-то вироблювання усякого краму на фабриках) починалася. Тоді став, бачте, великий світовий торг, бо саме знайдено Америку, знайдено лекший шлях до Індії та Китаю—великих і багатих країв, і почався з ними торг усяким крамом, а перед у тому торзі вели англійські крамарі. Стало одразу потрібно силу всякого краму, щоб до тих країв возити, більше його почали виробляти. То дрібні ремесники, що перше тут по містах жили, вже не могли на всіх наставити. Повстали фабрики, де робили наймані робітники за поденне. На ці от фабрики й пішли наші хлібороби, що їх із землі попрогонювано, і з них став ото стан робітників, що нічого свого не мають, а живуть тільки з власного заробітку.

Як почалася мануфактура, робота по фабриках, то поділ праці ще збільшився; тепер кожен робітник вже не робив яку цілу річ, а тільки частку її, та й

то не до краю. Скажемо — на фабриці ножі виробляють, то й жаден робітник цілого ножа не зробить, а один викував, другий обточив, третій держално приробив, четвертий ще там що, і так у всьому. Звелась уся робота на одноманітний, нудний вироб однієї якої-небудь частинки, якоїсь гайки, або гвінтика. Разом з поділом праці побільшилося й грошове господарство. Робітник, що одбрав тільки поденне, вже нічого на себе не робив, та й не вмів робити, а все, що йому для життя потрібно, мусів купувати за гроші, — от всюди й запанували гроші, що без них і не ступити, всюди торг пішов, усе стало продаватися, — насамперед людська праця, сила робітницька. А тут ще, де далі — вигадували люде машини всякі, запрягли до машин тих вітер, воду, пару, а останніми часами — громовину (електричество); попрокладали скрізь колії залізні, щоб швидче з одного місця на друге переїздити. Промисловість усе більше збиралась до одного осередку — на великі фабрики, все більші та дорожчі ті фабрики стають, все мудріші та складніші для їх машини вигадують. І стало нарешті так, що й сам робітник, що коло тих машин працює, зробився тільки додатком до машини, от ніби якась гайка а чи гвінтик, або й сам у живу машину повернувся. Отакий спосіб вироблювання (продукції) усякого краму — машинами по фабриках та працею найманих робітників — зветься *капіталістичним*. За капіталістичного способу продукції повинно так бути, щоб з одного боку стояли багатирі-капіталісти, власники капіталу (фабрик, машин, матеріялу всякого), а з другого — вільний робітник-пролетарій, що б нічого того не

мав, а тільки докладав до капіталу своїх рук, своєї праці.

Увесь склад життя, коли верховодить та усім порядкує отакій капіталістичний спосіб продукції, зветься *буржуазійним* (буржуа — це французьке слово, по нашому б то — міщанин; перші капіталісти у Франції вийшли з городів, з міщанського стану), бо тепер уся сила в капіталістах. Вони підбили під себе два перші стани людности — панство (шляхту чи дворянство) й попів (духовенство) і стали сущими владиками світу: вони правлять панствами й царствами й примусили собі, власним інтересам, служити і царів, і панів, і попів. В руках у цих грошовитих людей уся тепер сила й влада на світі, бо вони захопили й повернули собі на власність усі багатства, всяке добро, від землі почавши; їхні достатки, *приватна власність* — то основа теперішнього капіталістичного ладу.

Отак як бачите — до двох давніх панських станів людности (панства та попівства) пристав ще й третій — грошовита буржуазія; а всі вони втріох разом сіли на шию четвертому — трудящим людям, робітникам-пролетаріям. Нижче од робітника, під ним — нікого вже нема: це останній шар людности на землі, підвалина усього людського життя.

III.

Як живеться цьому останньому шарові на споді всієї людської громади — про це кожен знає добре, та й казано вже про це попереду: робочими руками, працею робітників живляться всі нетрудящі

люде й за те ласкаво дозволяють робітникам бідувати та злидні в годувати.

Розглянемо краще, яким способом це робиться, як сідають на шию робітникам неробочі люде й як для вільного робітника повстала нова неволя.

Усе, що потрібно людям для життя, дає природа, але так, як воно є в природі, з його користуватись не можна. То сказати б—сировий матеріал, до якого ще багато треба приложити людині клопоту й рук або, по-просту кажучи—праці, щоб він, той сировий матеріал, став годящим до вжитку. Працею, і тільки нею одною, перетворюється усе сирове в готове—таке, що йде людям на пожиток. Але за капіталістичного господарства і праці самої ще не досить: ні до якого ж діла з голими руками не візьмешся, до всього струменту треба, та ще якого струменту! Поглянути тільки на ті машини, що по фабриках та заводах—то й то голова піде обертом: ніколи таких машин робочому не добути, а як так, то й на себе просто робити ніяким світом не можна. Тим часом і капіталіст з своїм капіталом сам теж нічого не зробить, бо самі ж машини все-таки не працюватимуть,—треба до їх рук та голови ще додати. Виходить, що без спілки тут не обійдеться, і от капіталіст дає струмент і всякий сировий матеріал (*знаряддя виробу*), а робітник—свою працю. А добуток, що з такої спілки вийде, капіталіст увесь собі забирає, даючи робітникам за їхню працю тільки заплату (по денну чи від штуки). Як би це була справедлива спілка, то робітникові повинно б достатися все те, що він власною працею виробить, але на ділі ніколи того не буває. Робіт-

ник не то, що не відбірає усього, скільки він виробив, а хіба саму маленьку частину: як-раз стільки, щоб з бідною продержатись на світі; решту ж забірає собі капіталіст. А робиться це так. Робітник дає свою працю, себто наймає або продає капіталістові свою робочу силу за якусь там суму грошей,—нехай за карбованця; за ці гроші він повинен хазяїнові робити якийсь час,—скажемо цілий день, од 8-ої години зранку до 8-ої ввечері а всього 12 годин (це зветься—робочий день). Починає робітник працювати, себто, прикладаючи до сирового матеріялу свою силу, так його переробляти, що він набуває нової вартости, якої перше в йому не було,—наприклад: ткач бере від хазяїна нитки, а вертає полотно, в якому вже більш вартости, ніж у нитках, бо більше людської туди праці покладено. Коли б робітник за цілий день своєю працею додав нової вартости рівно стільки, скільки хазяїн платить йому самому, то хазяїнові ніякої вигоди не було б і наймати робітника: ніякого баришу від того він би не мав. Щоб мати бариш, хазяїн повинен робітникові заплатити менше, ніж той йому зробить. Так воно справді й буває за капіталістичного способу продукції: того карбованця, що припадає робітникові з хазяїна, а також за те, що струмент трошку псується — робітник відробить не за 12 годин, а далеко скоріше, скажемо за 6 годин, або, инакше кажучи, за перші 6 годин він виробить стільки краму і стільки додасть до його нової вартости, що як на гроші її перевести, то назад повернеться з усіма іншими втратами і той карбованець, що заплачено робітникові. Але робітник одробивши

зараз не кине роботи, бо ж капіталіст купив його силу не на 6 годин, а на 12 у день. От робить він ще 6 годин, та вже за ці останні години хазяїн йому, виходить, і шага зламано не заплатив, а працював робітник цей час дурнісенько. Оці зайві 6 годин, що робітник додатково, на дурничку, робив на хазяїна, звуться *додатковим часом*, а те, що він за цей час виробив і що припадає хазяїнові додатком до виробленого за перші 6 годин, зветься *додатковою або неплаченою вартістю*. Як бачимо, вся додаткова вартість іде на бариш хазяїнові. Та за капіталістичного способу продукції, коли робітник чужим струментом повинен робити, до чужого діла своїх рук докладати—інакше воно й не може бути, а капіталіст, хоч би він був собі й не лихий чоловік—через те одно вже, що він капіталіст, мусить сісти на шию робітникові та з його праці жити. Не кволівши, не болівши, хазяїн загортає додаткову вартість собі, себто, коли казати по просту, обірає робітника на стільки, скільки та вартість, та неплачена праця робіникова коштує; він грабує в робітника (та не в одного, а в багатьох) його робочу силу, його час—і з того живе добре, смашно їсть, гарно одягається та роскошує,—одно слово „п'є-гуляє“. А робітник тим часом за того карбованця ледве-ледве може на світі животіти, з жінкою та дітьми бідуючи, та ще й не розуміє часом—як це так, що він робить-заробляє, а із злиднів не вилазить, а його хазяїн нічого не робить, навіть наглядати не хоче (бо й це за його наймані посіпаки зроблять), а в роскошах купеться. То ж на робітницьку кривавицю усі ті роско-

ші куплено, полито їх потом робітника, сльозами його жінки та дітей—голодних, окрадених, одурених. Та ще й того мало, що хазяїн на заплаті кривдить робітника, не додає йому тяжко замозольованого, обірає його на всі боки,—він ще й знущається усяко, за людину не має, не гляне, не заговорить по-людськи, а все криком та лайкою: „голо́та“, „ледач“, „п'яню́га“,—иншого й слова од його не вчуеш. А з штрапами та одвертаннями всякими хазяїни-капіталісти що виробляють! А з нещасними жінками, що доля щербата приневолила в найми йти, як поводяться! А проганяють робітників за віщо часом!.. І на воловій, як то кажуть, шкурі усього того не списати, ані розказати, скільки терпить робітник за те, що його працею все на світі держиться...

Так от із чого бідність на світі та злидні, серед яких живуть робітники: це того, що їх висисають мов павуки, чи, як по книжках пишуть, *експлуатують* на свою користь капіталісти, обірають їх силу робочу, їх час дорогий. Достатків на світі є багато, про всіх би було їх, як би по правді їх ділити: Та горенько, що за капіталістичного ладу і там, де панує грошовита буржуазія (буржуазійна держава), поділ тих достатків дуже нерівний та ще багато є дармоїдів нетруженних, що сами нічого зробити не зугарні, а витрачають на своє життя здобутки чужої праці. Не тільки себе, а й їх, лежнів отих, робочий чоловік мусить годувати й зодягати, та ще не аби як, а пишно та розкішно.

IV.

Чого ж то так, що робочі люде терплять над собою таке знущання, таку кривду безмірну? Адже ж робочих людей усюди більш, як неробочих, то чого ж вони мовчать та коряться неправді? Адже ж і неволі тепер нема: нікого ж не можна присилувати, щоб оддавав свою працю за півдарма?..

Неволі такої, як колись була, нема—то правда, але є инша неволя, що заганяє робітника в павутиння до капіталіста; ця неволя—то голод.

Вже попереду казано, що як писали людям волю, від панщини їх одзволяли, то здебільшого або зовсім землі не давали, або давали саму мализну,—так, про людське око більше, та ще й викупне велике накидали. До того ж ще й миру намножилось сила: де перше один господар сидів, там тепер четверо порядкує. Хоч саяк, хоч так, а з землі не проживеш, особливо по тих сторонах, де її зовсім людям не давали. От і пішли люде у найми на фабрики, понесли багатилям свої руки, свою силу робочу.

Ви спитаєте: чому ж не взятися просто за яке ремесство, від себе ніби б то? Ото й горенько, що це легше сказати, віж зробити, бо одно, що тепер усе машинами роблять, такими, що бідному чоловікові до їх і не доступитися, не то купити; а друге—за капіталістичного способу продукції й ремісникам урвався бас. Кожне шукає, як би дешевше, що йому треба, купити; а на фабриках усе дешевше роблять, кожную річ фабричного виробу можна за менші гроші дістати, ніж руками зроблену, бо фабрикант і матеріял дешевше купить, забіраючи його по багато ра-

зом, і на робітниках, чи ще на чому вигідає. А ремісник—усе тільки на самій роботі вигідауй. От і вийшло, що й ремісникам не стало життя за фабрикою: геть чисто у таких дрібних промисловців поодбивали фабрики хліб, понищили їх і до того подоводили, що вони здебільшого й ремесства свої позакидати мусіли. Куди ж і їм подітися? де поткнутися? А туди, куди й інші—на фабрику... Як бачите, один бідному чоловікові за теперішнього ладу шлях—у найми; одна йому стежка в світі—на фабрику. Але тією стежкою не сам він іде, а тисячі таких, як він; і все те набивається на роботу, все те голодними очима позирає, голим тілом світить—та й одбивають одно одному роботу, перебивають заробіток і ціну на працю збивають немилосердно. А капігалістові це й на руку ковінька, на його млин це вода: нехай-но почне хто з робітників свого права доходити, більшої платні домагатись—зараз геть собі забірайся з фабрики; не хочеш робити—десять на твоє місце стане. І стане, та ще й благодіють, як не знать ласки якої, аби тільки прийали. Знає це фабрикант та й виробляє з робітниками, що схоче. До того-ж ще коло багатьох машин не треба великої сили, ні вмілости: хоч і малу дитину до неї постав, то зможе наглядати та де-що там направити. Ото й почали справді на таку роботу жіноту та дітвору ставити, а цим ще меншу плату давати, бо одно те, що жінкам та дітям, кажуть фабриканти, не можна ж платити, як і дорослому чоловікові: кривда цьому буде; а друге—як почали жінок та дітей на роботу приймати, то ще більше робочих рук набралось і ще менша на їх ціна стала. Перше

було робітник сам сяк-так заробляв та харчував родину, а це пішла на фабрику й жінка його, одвели й дітей, усі заробляють, а дивись ти—жити не полекшало, так само бідують. Виходить, що за теперішнього ладу робітники сами один у одного хліб одбивають: жінка одбиває в чоловіка, діти—в батьків, бо инакше з голоду померли б. От через те й мусить робітник капіталістові коритися, мусить на його робити, хоч і знає, що той йому не доплачує, мало не за дурно жили з його витягає, кривдить, обирає та одурює. Мусить робітник, бо як би він схотів по правді заробленим ділитися, то жаден би капіталіст його й на поріг не пустив до своєї фабрики, а без того—голодна смерть.

Користуючись ото з того, що робітникові ні за віщо рук зачепити, нікуди свою працю прикласти, та ще з того, що робітників дуже багато й вони один у одного роботу перебивають—і може кривдити їх фабрикант та платити їм менше, ніж ті йому відробляють, а до роботи неволити довше, ніж би робіникам варто було за мизерну плату робити. І що менше фабрикант платить, то йому більше зостанеться, і що довше робітник робить, то більше він капіталістові виробить отієї додаткової, неплаченої вартости. Виходить же, що фабрикантова вигода в тому, щоб заплата була як найменша, а працював робітник як найдовше, або, як кажуть звичайно, робочий день як найдовше тягся. Платить він саме стільки, щоб робітник міг сяк-так із сім'єю продержатись на світі, з голоду не вмерти; а робити приневолює стільки, скільки зможе чоловік витримати, щоб не вмерти одразу, знесилившись до краю. Та ще фабрикан-

тові добре, коли робітник у його темний та нічого, окрім невеличкої частки того майстерства, до якого його приставлено, не знає, бо як би робітник освічений був, то б він тямив і розумів, звідки лихо на його йде, і думав би та гадав про те, як із ним, з лихом із тим, битися. Та й як робітникам чого-небудь і навчитись, коли він цілий день у роботі, що й подумати про себе добре йому ніколи?...

На цих от трьох підвалинах—на дуже малій, мизерній платні, на занадто довгому дню робочому та на темноті робітників—і держиться панування капіталістів; на цих же трьох підвалинах стоїть і безмірна бідність та злидні серед робітників. Отже щоб цього лиха позбутися, треба робітникам насамперед ті три підвалини повалити: треба досягти того, щоб: 1) їм плачено більше—стільки, щоб на всі потреби вистачало, 2) не морено роботою занадто, щоб робочому чоловікові й спочинок був од праці, та 3) скинути з очей полуду темноти, щоб розбірати до коріння те лихо, що робітників гнітить, і теж докорінних способів шукати, як його з корінем вирвати.

V.

Ми вже знаємо, що справжній батько усіх багатств, усякого достатку на світі—то робітник: він усе те власними руками виробляє, своїм потом поливає; там, на тій роботі тяжкій, коло тих багатств, гине його робоча сила, його життя. Отже коли тепер так повелося, що робітник живе з заробленого,

то за свою кривавицю він повинен мати таку плату, щоб можна йому було по-людськи жити. Треба, щоб тих грошей, що дістає він за роботу, вистачало йому й на добру харч, і на вигідне для здоров'я життя, й на одержу теплу та пристойну, і на паливо та на світло, й на всякі інші людські потреби—йому та його родині. Одно слово, робітник повинен жити в достатку, задовольняти всі свої потреби і його плати повинно на все те вистачати.

Далі, плату треба давати якомога частіше: коли не можна щодня,—бо це иноді важко буває, як де багато, по кілька тисяч, робітників працює,—то не менш, як раз на тиждень. Робітник же не має покладних грошей, що по сховках лежать, а жити йому треба, то як зятягуватиме йому хазяїн виплату, мусить він позичатися та на свою шию боргів за великі проценти набирати, або поневірятись тяжко, поки до виплати. То щоб цього не було, щоб робітник по всяк час гроші мав на свої потреби, й повинно ото завести так, щоб плату давати йому як найчастіше.

Платитися має тільки грішми, а не чим иншим. А то де-хто з хазяїнів такий собі звичай був завів, щоб платити робітникам тим самим крамом, що у його на фабриці виробляють, чи иншим яким,—одно слово *натурою*, як кажуть. Наприклад, на деяких сахарнях ще недавно платили—цукром (сахаром). Одбере робітник таку заплату, та й що з нею почати—не знає. Насамперед тут хазяїн його одурить, бо порахує йому не по тій ціні, яку цукор справді коштує, а по продажній, себ-то з барисшем; далі клопіт робітникові ве-

ликий: шукай іще купця на той цукор, носись із ним; а третє—ніколи він його за справедливу, за свою ціну не продасть, бо ті, що у робітників такий крам скуповують, добре знають, що робітник аби тобі що, а мусить його продати, хоч за так-гроші віддати,—й давали як найменшу ціну. Кажу, що це ще недавно так було з цукром, коли його дуже багато виробляли, та й з иншим крамом. От і виходить, що як платиться натурою, то робітник навіть тієї мизерії не дістає, що умовився. А то ще й так іноді бувало: заведе капіталіст коло фабрики сам, або на кого иншого, крамницю, в якій держить усе, що ніби робітникам потрібно—і або крамом з тієї крамниці платить, або даєзамість грошей квитки на крамницю. Це так само одна мана тільки та шахрайство, засідка на робітників. Бо одно те, що по таких крамницях крам лихий буває, залежаний та негодящий, а друге—й продають його дорожче, бо знають, що робітники не куди инше мусять іти, а до тієї ж крамниці з своїми квитками. Щоб нічого цього не було, треба домагатися раз-у-раз нехай виплата буде чистими грішми, а не чим иншим, бо то робітникові кривда.

Так само робітник мусить одбірати всю плату, за яку ставав на роботу; ніяких штрафів там чи одвертання якого з волі хазяїна не повинно бути. А то понаймає капіталіст робітників і так мало не за дурничку, та й то ще крутить, вигадки всякі вигадуге, щоб і з того не доплатити, аби йому бариша більше припало. Повигадували ото штрапи усякі: причепиться аби до чого (найбільше, що на роботу опізниться трохи чоловік або ніби не добре що зро-

бив), здебільшого зовсім по дурному, та й уриває з плати, ніби шкоду свою вивертає. Так не повинно бути, бо нігде того нема, щоб людина була суддею у власній справі. А зробив яку шкоду робітник—судом із його доправляйся та свого права доходи, а сам карати не смій.

Робітникові краще, щоб добра плата йому була поденно, а не від штуки якогось краму чи виробу, і це ось чому. Коли платня йде не поденно, за скількись годин праці, а від штуки, то инший робітник, аби заробити більше, пильніше працюватиме, ростягаючи й без того довгий над міру день робочий. А працюючи пильніше та надмірно—швидче знесилюватиметься й упадатиме на здоровлі, й те, що ніби більше трохи заробить, боком йому вилізе. Тим то робітникові більш вигоди ставати за добру плату поденну: відробив скільки умовлено годин—та й вільний.

Як що робітник стає на хазяйських харчах чи має від хазяїна хату, то й тут треба так справу поставити, щоб з того робітникові кривди не було та хазяїн не вигадував на харчах і квартирі. Це те ж саме, що й плата натурою, бо харч та квартиру робітник одбірає як частину заробленого. Харч повинна бути добра, тривна, здорова, та й повинно давати її досить, щоб робітник не голодував. Квартира має бути тепла, суха, не тісна; для жонатих робітників—окроме, а нежонатим—окроме чоловікам, окреме жінкам та дівчатам. А то тепер—кожному відомо, яке лихо буває з того, що напихають робочих у казарми, як оселедців у бочку,

та ще й до того здебільшого не розбіраючи ні віку, ні статі.

Отже що-до першого лиха робітницького — вбожества, то треба домагатися, щоб платня була добра, щоб виплачувано її як найчастіше й усю, та ще готовими грішми, щоб вона була поденна, а як частина її йде за харч та житло, то щоб і тут робітникові кривди не було.

Друге найбільше лихо робітницьке — це занадто довгий день робочий. Для хазяїна це вигода, бо що довше наймит робить, то більш йому додатково зробить; за те робітники від цього як мухи гинуть. Бувало так, що робітники мусіли працювати по 16 або 18 годин, не спочиваючи; та й то хоч би тобі здорові, а то діти. В Англії якось був такий випадок: дізналися про одного фабриканта, що він приневолював п'ятеро хлопців 12—15 років працювати від 6-ої години ранку одного дня аж до 4-ої по півдні другого, себ-то—34 години, а спочинку було тільки за їжею та опівночі одну годину дозволяв передімати. Як потягли того нелюда до суду, то він виправлявся тим, що він ніби казав спочивати 4 години,—так що ж: капосні хлопці й ухом собі не вели й ні за що не хотіли йти спати!... Це було року 1836, але й тепер не рідко можна зустріти, що працюють по 30 годин по ряду, напр. швачки (модистки) по майстернях перед святками то-що, коли багато роботи буває. По закону внас не можна було неволити робітника, щоб працював довше, ніж 11½ годин на день, але й такий занадто довгий робочий день був тільки на папері; здебільшого робили скрізь далеко довше. Певна річ, що чо-

ловік так було намориться, так спрацюється, що просто падає й засипає від утоми. Це вже гірш було од усякої неволі, гірш од каторги. Роблячи так по багато, без жадного спочинку, робітник знесилювався, впадав на здоровлі й жив менше, ніж міг би жити, а то хворів часто, кволився, до каліцтва доходив. В Англії 100 років тому сила було між робітниками калік, що їм аж ноги повикручувало від того, що довго навстоячки доводилося працювати, — так і звали таку викривлену ногу „фабричною ногою“. Оттаке то життя од надмірної роботи. Та чи й можна сказати, що чоловік живе, коли він тільки зранку до вечера, а то й у-ночі, працює, ніколи спочинку не маючи, ніякої собі розваги не дозволяючи? Бо прийде з роботи, то такий натомлений, що й ніг не чує; а потім, до пуття не спочивши, сили не набравшись, знов повинен на роботу поспішати. І так день-у-день, цілий вік свій, поки не помре передчасно, покволивши та помучившись на світі. А у кволих батьків — і діти кволі та хиряві, та ще як змалку в роботі... І все це від того, що робітникам занадто довго, не спочиваючи, працювати доводиться, а відпочити гаразд ніколи; що, як кажуть, робочий день занадто, через міру, великий. Та й справді, не кажу вже — 18 годин, а й 15 чи 12 годин на день попрацювати — й то вже не видержить довго людина такого життя. Скільки ж повинен мати годин справедливий робочий день?

А стільки, щоб робітник не працював через силу, не втомлявся дуже й не знесилювався; щоб він мав час і попоїсти, й виспатись, і відпочити, й погуляти, і всяку иншу справу зробити, яка потріб-

на для тіла людського й духа. Вчені люде, лікарі то-що, кажуть, що звичайно дужа, доросла людина не може працювати без шкоди для свого здоров'я на день більш, як 8 годин. Ото ж це й має бути міра, над яку переступати не можна: 8 годин працювати на день дорослому робітникові, не більш. Тоді робітники не робитимуть над силу, не перетомлятимуться, будуть здорові сами й діти їхні, позбудуться багатьох слабостей (як сухоти, наприклад), що найбільш робітників тепер косять. Та не тільки для тіла їм буде користь, а й для розуму: як буде час на спочинок, то знайдеться він і для розумної розваги, для науки та книжки. Як би працювати кожному не більш, як 8 годин на день, то з цього усім робітникам була б іще одна користь: тоді більше треба буде робітників до всякої роботи, щоб зробили стільки ж само, скільки й попереду. Через те ж, що більше робітників треба буде, їм і платитимуть краше, то й ті, що без роботи часом сидять, матимуть її. Вкоротивши робочий день, робітники вже тим самим собі здобудуть і більшу плату, і кращі обставини для життя, до того ще й час для відпочинку й розумної розваги. Тим-то як почалась у нас революція, скинули царя та робочий народ гору взяв, то й заведено одразу скрізь по фабриках, щоб не працювати більш за 8 годин. А де через війну працюють довше, то за це там плату окрім і більшу за той зайвий час покладено.

Та хоч і коротший заводиться робочий день, все ж так, роблячи день-у-день одну й ту саму одноманітну роботу, обридне. Тим то треба так завести, щоб один день на тиждень, напр. неділя, був зов-

сім од роботи вільний, а в суботу роботу кінчати раніше, як звичайно—о-півдні. Так само, коли робітник довго працює на одному місці, то цим самим він уже заробив якусь пільгу для себе: таким треба хоч на тиждень-два що-року давати спочивок од роботи, не вивертаючи з його за той час заробітку. Адже-ж урядовці (чиновники) скрізь мають „одпуск“ для одпочивку, то чому ж не користуватися з того й робітникам?

Треба ще, щоб робота була тільки в день, бо ніч на те, щоб спочивати та сили набіратись. Але є такі фабрики та заводи, де не можна спиняти роботу, бо починати що-разу на-ново—це й часу багато вимагає, й видатків зайвих; а по інших заводах, як по гутах та коло „доменних“ печей, де залізо виробляють, то й зовсім таки спиняти роботу не можливо: щоб тільки розпалити таку піч, то й то багато треба часу згаяти. Хочеш-не-хочеш, а по таких фабриках робота і вночі мусить бути. Звісно, проти мусу не підеш, але й тут упорядкувати треба так, щоб з того робочому чоловікові кривди не виходило. Насамперед—нікого до роботи вночі силувати щоб не можна було: нехай до такої роботи стає той тільки, хто сам на неї пристане. А друге—робочий тут ласку хазяїнові робить, що себе звичайного спочинку позбавляє, та й робота вночі важча, тим то її повинно й оплачувати краще.

Але робітник до робітника не приходитьсья. Вісім годин на день може працювати тільки доросла людина, чоловік чи жінка, а тим часом по фабриках до машин ставлять не тільки таких, що пов-

них літ не дійшли, підлітків, а й зовсім дітей ще, недолітків. Правда, по закону у нас не можна було до роботи на фабрики брати дітей, яким ще не вийшло 12 літ, але хто там у нас того закону доглядав! Та й 12 літ—це дуже мала міра,—адже тоді діти ще зовсім до роботи не годяться. Дітям взагалі не треба по фабриках працювати, принаймні років до 14-ти. Що за людина вийде з такої дитини, як воно ще змалечку виснажить себе надмірною роботою? Адже то вічне каліцтво, вічні слабости та хвороби таким дітям на весь вік. Це одно, а друге—хай краще тим часом дитина до школи ходить та чому доброму навчається змалечку, щоб не було темним, коли виросте. А робити йому ще буде час, ще на-працюється за свій вік досить. Отже треба, щоб дітей до 14-ти років, поки сили набе-руться та скінчать початкову науку, зовсім на фаб-рики не приймано, а тільки тоді їх вже можна ста-вити до лекшої роботи. Та й то від підлітків гріх би було вимагати такої ж самої роботи, як од людей дорослих. Коли дорослий не повинен робити більше як 8 годин на день, то підліткам і цього багато. Тільки, як досить сили наберуться, тоді й можна від них вимагати роботи по 8 годин на день, як од дорослих. А до того мусить бути так, щоб підлітки від 14 до 18 літ робили менше, годич із 6 на день, і ніколи вночі не працювали. Так вони потроху звика-тимуть до праці, не підриватимуться на тяжкій ро-боті й вийдуть з їх здорові та кращі робітники, ніж із тих, що змалечку запряжено до роботи. Нехай краще вони доучуються за ті дві години та розуму на-біраються, бо третє лихо робочих людей—то темнота.

Та не самих тільки дітей і підлітків треба обороняти од надмірної праці. Такої оборони потребує дехто і з дорослих робітників, — найдужче жінки. Вже від природи жінка звичайно слабша буває за чоловіка, та ще на ній і без того лежить уся хатня робота, догляд за дітьми, то-що. Яка з робітниць буде свому чоловікові жінка, дітям — мати та в дому господиня, коли їй нема й просвітлої години через повсякчасну роботу на фабриці? А тим часом це великої ваги річ, бо, наприклад, діти, особливо дрібні, вимагають раз-у-раз од матері догляду та всякого клопоту; а діти — то майбутні робітники, і вони того варті, щоб за ними добрий догляд був. Тому-то жінкам треба давати деяку пільгу в роботі, наприклад, хоч не приневолювати до роботи вночі. Далі, бувають для жінок такі часи, коли та пільга їм особливо потрібна, — це під той час, коли жінка вагітною ходить. І ради самої матері, й ради дитини, вагітних на останнім місяці зовсім не треба ставити до роботи, бо вони тоді легко можуть підірватися й на віки вічні й собі зашкодити, й дитині. Так само й після пологів (родів) породіллям треба місяця з півтора дати відпочити, сили знову набратися та хоч тоді з маленькою дитиною по всяк час перебувати, поки воно найдужче потребує ненячиного догляду. Певна річ, тільки тоді це буде пільгою для жінки, коли вона не втратить свого заробітку за час хвороби, — отже треба так завести, щоб за тих 2 $\frac{1}{2}$ місяці жінка все-таки мала свій щоденний заробіток. Де які полекшення для робітниць, а також недолітків, установлено вже і в законі, наприклад в Англії, а як там дуже пильнують, щоб

фабриканти законів додержували, то з тих законів вийшла користь для всіх робітників. Робітниці ж працюють разом з робітниками й незручно для перших один порядок, а для других—інший встановляти, то для всіх буває однаково: так, як для жінок установлено.

Тепер скажемо ще про третє лихо робітницьке — про їх власну темноту, що не знають вони, як своїх прав доходити та життя кращим зробити. Коли правду казати, так оте третє лихо тільки наслідок перших двох. Освіта, наука, хоч би й невелика, вимагає перш за все вільного часу й деяких коштів. А чи ж може чогось навчитися людина, що зранку до ночі тільки й знає, що справляти одну якусь одноманітну та нудну роботу, а прийшовши додому, не має часу навіть сілочки гаразд та випростати натружені руки й натомлені ноги? Чи може ж вона до того ще уділити на книжку хоч би невеличку частку заробітку, коли його й на найпотрібніші речі з бідною вистачає, або таки й не вистачає зовсім? Певна річ, не кожен це може зробити, а той тільки, кого вже дуже цікавість прирожденна та розум тягнуть до науки. Величезна ж більшість просто не може за тяжким бідуванням розплющити очі, а тим часом темнота страшенно шкодить робітникам. Через неї вони часто навіть не знають гаразд, відки на їх лихо насувається та що робити, щоб того лиха позбутися; не знають, як себе оборонити від капіталіста-хазяїна, не знають навіть того, які права вони мають. А це ковінька на руку хазяїнам, бо темних робітників легше їм посісти й експлуатувати, ніж освічених, свідомих своїх людських

прав. Де робітники, як скрізь по Європі, більш освічені, там вони багато вже поліпшили свою долю, добились кращого життя й не так бідують, як у нас, де ще темноти дуже-дуже багато. Де робітник освічений, там його трудно ошукати та скривдити, бо він зараз розбере, що то за штучки під його підводять; там він знає, хто йому ворог, а хто—добра хоче, і з ворогами бореться, а з прихильними до себе людьми братається й товаришує. Отже й нашим робітникам треба освіти, науки, бо й їхня доля тоді далеко кращою стане. Коли плата йде їм більша, а робити доводиться менше, то певна річ, тоді й освіта поміж робітниками збільшиться: тоді є час і спромога більше вчитись і наукою доходити до думок про краще й справедливіше життя. Але й тепер треба з темнотою боротись, вчитись і других учити та помагати їм скидати полуду з очей.

VI.

Ого, що я розказував, найперші та найпекучіші потреби робітників: більша заплата й коротший день робочий; добувати цього треба найперше, бо все життя робочих людей від того залежить. Але багато ще є й інших потреб, не таких великих, як ті перші дві, та всеж таки для робітника й вони багато важать, бо помагають з теперішнім лихом боротись.

Попереду вже я розказував, як потрібно робітникам бути освіченими людьми,—отже треба так завести, щоб дітям їхнім була змога конче всім учитись. Тепер бідним батькам важко своїх дітей учити

через нестатки, то ж наука мусить бути даремною, щоб кожне могло її побірати. З робітників найбільшу користь мають капіталісти, то нехай же вони й потрусять кишенею хоч на ті школи для дітей робітницьких. Відомо вже, що звесь достаток робітника, усе його багатство складається з його робочих рук, залежить од його праці, а працювати може тільки дужа людина. Слабість—то велике нещастя, а ще більше тому, у кого вона відбірає змогу працювати та заробляти на себе: тоді вона зовсім нищить людину, доводить її до занепаду, викидає на улицю. Треба знов же, щоб хазяїни держали лікарів та лікарні про недужих робітників і гоїли їх своїм коштом,—певна річ, коли це яка часова на слабість, а не затяжна, чи як кажуть — хронічна. В останньому разі, коли людина навіки стратила свою робочу силу, її повинно содержувати й годувати до смерти на кошт держави. Так само часто бувають нещасні пригоди на фабриках: чи не побережеться робітник, чи прилад який попсовано, чи випадок до того доведе — а попаде чоловік під машину й калікою навіки стане. Знов же й тут здебільшого не його в тім вина, бо хто ж зумисне дасть себе покалічити? Треба ж забезпечити й цих людей на случай таких нещасних пригод, каліцтва якого-небудь чи слабости, що часто залежать від самої роботи (такі слабости звуть професійними). Та й старим робітникам, що вже нездужають робити, не йти ж по-під тинню за те, що цілий вік працювали та на працю всю свою силу поклали: треба, щоб і таким був притулок та хліба шматок про старість уготований. Найкраще всі такі випадки, як нещасні пригоди, каліц-

тво, слабість або старощі забезпечувати *страхуванням* робітників: завести такі каси, з яких і виплачувати робітникам, що вже сами працювати нездужають через каліцтво, слабість чи старість. Страхуванку до тих кас мусять платити також і капіталісти, бо здебільшого їхня вина в тому, що робітник свою робочу силу втратить; від капіталістів має право вимагати запомоги той, хто працював на їх, віддавши їм молодість свою силу. Порядкувати страхуванням та видавати з кас хворим і старим їх пайку мають сами ж робітники, бо вони краще своєю бідою знають і більше зважатимуть на тих, хто запомоги прохатиме.

Багато теж робітникам лиха коїться через те, що капіталісти сами вирішують усякі справи, які зачіпають і робітників, бо роблять вони тоді раз-у-раз на власну користь. Треба, щоб до всіх таких справ мали також право й робітники, а це можна зробити таким способом: завести виборні комісії, де було б однаково і робітників, і хазяїнів і нехай усі такі справи ці комісії й рішають. Вони могли б установляти і плату за роботу, й розбірати всякі змагання між хазяїнами та робітниками; вони б наглядали, щоб умови для робітників були добрі, щоб їм плату виплачувано у свій час, щоб не допікали їм штрапами і все таке инше. Робітникам з цих комісій, а чи як тепер кажуть — мирових камер, була б видима користь, бо тоді б і їхній голос приймався б до уваги в таких справах, що їх найдужче обходять.

Добра плата, не тяжка й не довга праця, освіта, людські обставини для життя, оборона робітни-

ків од неситого визискування (експлоатації) — це найменше, що мусить бути забезпечено робітникам, бо право на те вони заробляють своєю працею. Коли б праця мала однакову силу з капиталом, то б сами робітники усе оте й завели; але кожне знає, що вся сила була у капиталістів, і робітники мусіли приставати на те, що вони скажуть. Треба ж, щоб слабшим, себ-то робітникам, прийшов на підмогу закон і обороняв їх од експлоатації дужчих. По всіх краях вже такі закони постановлено, що хоч потроху робітникам пособляють проти капиталістів: скрізь показано, скільки часу можна держати на роботі людей (подекуди на тяжких роботах заведено вже й робочий день по 8 годин), до скількох літ дітям не можна робити по фабриках, як фабрикант мусить розсчитуватись і т. и. Щоб фабриканти цих *фабричних законів* додержували, того пильнують поставлені від уряду начальники — *фабричні інспектори*; вони мають наглядати, щоб робітникам кривди не було. Але вже ми чули, що за теперішнього капиталістичного ладу найбільшу силу в державі мають капиталісти; а вони, знаючи тільки свої вигоди, скрізь страшенно йдуть проти законів, які дають полегкість робітникам, і тільки там поступилися дечим, де вже инакше не можна було, де робітники дуже вже на їх наполягали, домагаючись свого права. Тим то, через перешкоди від капиталістів, нігде ще не заведено таких законів, які забезпечили б робітникам усе те, про що казано в оцій книжці; скрізь ще капиталісти висмоктують робітників і кривдять їх. Але чи не найгірше робітникам досі жилося в Росії. Тут фабричні закони видано дуже недавно, та й то

вони такі були мизерні та блаженські, що робітників дуже мало обороняли од кривди та неправди.

Фабричним законом у Росії було приписано: 1) щоб фабрикант, коли хоче розсчитати робітника, за два тижні про це його повідомляв; 2) щоб робітникам не виплачувано, замість грошей, квитками чи нату-рою; 3) щоб на фабрики не приймано дітей, яким ще не сповна 12 літ минуло; 4) підлітки від 12 до 15 років щоб не працювали довше, ніж 8 годин на день і щоб для їх прапця не тяглась одним заходом без спочинку довше, ніж 4 години; 5) підлітків заборонено ставити на роботу вночі (між 9-ю годиною в вечері й 5-ю ранком), а також по святах; 6) підлітків заборонено ставити на роботи, які шкодять здоровлю або занадто важкі для них; 7) підлітків до 17 років і жінок заборонено ставити до роботи вночі по фабриках, де виробляють полотна, матерії з вовни й бавовни; 8) кожного робітника заборонено держати на роботі довше, ніж 11¹/₂ годин на день; як же ж хоч трохи робітникові доводиться працювати вночі (між 9-ю ввечері і 5-ю вранці), то робочий день для його повинен бути не довший, як 10 годин. По суботах та під свята робочий день теж 10 годин; 9) коли робітник, працюючи на фабриці чи в копальні, позбудеться здоровля на якийсь час, то хазяїн мусить давати йому запомогу, як же ж на-віки скалічіє, то виплачувати до смерти. Як що через каліцтво на фабриці робітник помре, то запомогу хазяїн повинен давати удові теж до смерти.

Ото й усе, що в Росії зробив був закон на користь робітникам ще за старого ладу. Як бачимо, це далеко менше, ніж робітник мав право вимагати

собі, та й та мала охорона ота була тільки на папері. На ділі фабриканти здебільшого і гадки не мали, щоб на той закон зважати, бо одно—що нікому було наглядати, щоб вони по закону робили (начальство все хабарями було закуплено), а друге—часто й самі робітники не знали про ті закони, а як де й знали, то не мали досить сили, щоб примусити хазяїнів так робити, як закон вимагав. Так було, кажу, ще за царського, самодержавного ладу. Потім була революція 1905-го року, потім настала Державна Дума, але й вона робітникам мало що на краще зробила. Трудящих людей та їхніх прихильників у Думі було не багато, то й не мали вони сили робити полегкості робітникам і мало що додано до тих законів, які тут переказано. Тепер і царя вже скинуто, і робітники дечого для себе таки здобули, але чи на довго? Бо коли й по інших сторонах не задоволено найменших прав робітницького стану, навіть у тій мірі, що я вже казав, то у нас так саме велика ще боротьба буде за те, щоб трудящим людям вже на-віки права та людське життя забезпечити. І перечитавши те, що тут говорено про потреби робітників, наш робітник може сказати: добре то воно, мовляв, добре, але це легко тільки так говориться; а як же його зробити, щоб хоч того добитися? Як присилувати капіталістів, щоб не експлуатували вони робітників? От про це саме зараз і буде у нас мова.

VII.

Я й сам те добре знаю, що добитись навіть такої полегкості-то велике й важке діло; найбільше ва-

жже воно тим, що тут робітники повинні тільки на себе покладатись та на свої власні сили, а більш ні на кого. Бо ті, на кого вони роблять, себто капіталісти, певне ж не підуть проти своєї вигоди й помагати робітникам не будуть; начальство ж, од найвищого почавши, помагає тільки тому, хто достатки та силу має, та й само воно—здебільшого ті ж самі багаті люде або такі, що з багатирями накладають. Коли воно й кине з ласки своєї якусь там иноді кістку робітникам, то тільки тоді, як його сами робітники до того приневолять. Ото ж, як не як, а тільки на самих себе та на невеличкий гурт щирих прихильників до бідного народу—таких само робітників, тільки на иншій роботі, розумовій — й можна робітникам покладатися в тому важкому й великому ділі.

Важке й велике воно—нігде правди діти; та й у робітників проте є одна величезна сила—така велика, що коли використати її всю й як слід, то нею можна й світ перевернути, тобто—цілком переиначити той лад, що на землі панує, і до решти вивести кривду й лихо, знищити неправду велику що між людьми запанувала. Та сила—це єдність усіх робітників на світі, усього робочого народу, на якому, як справедливо кажуть, світ держиться; треба, як Шевченко писав, „миром, громадою“ будити волю і правду серед людей. Ото ж здавна розумні і вчені люде говорили й писали, що робітники по всьому світі—немов би одна велика сем'я; ото ж раз-у-раз робітників вони закликають: „пролетарії з усього світа держіться гурту, єднайтеся“. І вже навіть є така робітницька всесвітня спілка і зветь-

ся вона „інтернаціонал“, тобто така спілка, в якій не питають, хто якого роду чи нації, і всіх приймають до гурту, хто робить, працює й про свою робітницьку справу дбає.

Робочого народу на світі—сила-силенна, далеко більше, ніж тих що живуть з чужої праці. Як що візьмемо наш край та порахуємо, то й побачимо, що на кожну сотню людности тільки 10 чоловіка припадає на панство, що корисної роботи не робить (фабриканти, крамарі, чиновники, то-що); решта ж, 90—то все робочі люде. що не тільки на себе, а й на тих 10 заробляють. Коли кожен з тих 90 працівників буде сам по собі жити, за себе одного тільки й думати, то, певна річ, нічого він проти неправди не вдіє, а до віку нестиме її на своїй шії, до віку годуватиме своєю працею других, а не себе. А як що ці слабі по одинці люде будуть одним духом дихати, одного бажати й до одного усі разом іти та гурту раз-у-раз держатись—то куди-ж тим десятком проти їх встояти! . Розказують, що один би то чоловік, як умірав, то прикликав до себе синів, дав їм віника та й звелів кожному його зламати. Пробує один син—нічого не вдіє, так само й другий і всі інші. Тоді батько звелів віника розв'язати й ламати кожен паличок по одинці—й одразу тільки купа поламаних паличків лежала замість віника. І мовив тоді до синів батько: „отак і з людьми: як держаться гурту, то ніяка сила їх не подоліє, а по одинці й невеличка зламає“. Треба й робітникам цю байку пам'ятати добре. Адже ж увесь теперішній буржуазійно-капіталістичний лад повернено проти них, ім на згубу, на висмоктування з їх живих со-

ків, на те, щоб їхнею працею жити усім нетрудящим людям. А коли так, то треба ж і робітникам стати проти того ладу, й разом, одностайне ставши, тримаючись купи, „миром, громадою обух сталити“ проти своєї недолі та неволі. По одинці нічого проти великої сили того гніту та неправди світової не вдієш, а гуртом і їх зламати можна. Нехай-но, скажемо, один або й кілька чоловіка робітників почнуть вимагати більшої собі платні за працю та кращих умов за роботою, — що з того вийде? А нічого: хазяїн любісенько викине їх за браму своєї фабрики, бо знає, що на їх місце десять стане на ту саму ціну, а коли б яким випадком їх і не знайшлося, то й опріч протестантів є у його такі, що смирно та тихо на його роблять. Тепер повернімо справу в иншій бік, — нехай усі робітники за одно стоять, одного домагаються; ну, розсчитає хазяїн усіх, робота стоїть, а він жде-дожидас, що прийде хтось найматися. Але до його ніхто й не навертається, бо — пам'ятайте це — усі робітники за одно стоять, купи держаться тісно й один одного підтримують. От фабрика стоїть, купці, що перше у цього хазяїна крам забирали, до инших фабрикантів ідуть, робоча справа псується, а тут ще й за те плати, що у строк якоїсь роботи не викінчив. Пережде фабрикант та й мусить робітників загодити, коли не хоче зовсім на ка-зна що перевестися й усього добра свого позбутися.

Отже єдність робітників — то їх велика сила і разом єдина зброя, з якою вони можуть стати на боротьбу з своїм лихом та експлоатацією багатирів. Це давно вже зрозуміли робітники по инших краях

і вже багато собі тим допомогли. Там кожному відомо, що сила робітників — у єдності, а єдності не буде доти, поки вони не згуртуються в такі спілки, *організації*, робочих людей, щоб одно одному допомагати, разом до всього йти та гуртом свого права домагатися. По державах у Західній Європі та в Америці всі робочі, що працюють коло одної якої роботи, складають звичайно спілки; кожна спілка має свою громадську касу, з якої спільчакам і допомагає в якій потребі: чи захорує чоловік та роботу втратить, чи з фабрикантом не погодиться, чи так яке нещастя трапиться. Окрім того всі такі поодинокі спілки єднаються в один великий гурт усіх робочих людей і коли треба, то всі гуртом і домагаються, що одній спілці не під силу буде. Коли такі спілки заведено, то вже тоді можна усякі справи робітницькі рішати, обміркувавши та порадившись гуртом, і капіталісти на їх голос мусять зв'язати, бо знають, що за голосом тим піде весь робочий народ. Тому то — де спілки є, там робітники вибороли вже собі такі права, які нашим робітникам хіба тільки останніми часами веміхнулись. Напр., в Англії шахтарі у Франції робітники по арсеналах та урядових фабриках, в Сполучених Штатах Північної Америки шахтарі та робітники на гутах, у Новій Зеландії — усі жінки та недолітки до 18 років — працюють вже тільки 8 годин на день по закону. Але в багатьох місцях, особливо в Англії та Швейцарії, й інші робітники, до яких той закон не тичеться, працюють теж тільки по 8 годин, — тут сами вже робітники через свою єдність примусили капіталістів зменшити робочий день до людяної

міри. А у нас було навпаки — аж до самої революції: закон каже, що працювати над 11^{1/2} годин нікого не можна приневолити, а тим часом багато було фабрик та заводів, особливо по малих містах, де робочий день тягся 13 а то й більше годин. Усякі тому були причини, а найперша та, що робітники у нас ще не свідомі були добре своєї сили, не єдналися в спілки та всякі організації, а часто й прав своїх зовсім не знали. А друга причина, що наше начальство, од царя наставлене, скрізь і всюди за багатирів руку тягло й ї раз-у-раз навпроти робітників ішло, скоро покмітить було, що між ними прокидається думка про волю та правду. Забороняли навіть про те тямущим людям голосно говорити та й писати, щоб робітники не зрозуміли бува, як їх одурюють та окрадають. Усі робочі газети начальство повищило. Всі спілки, як ст професійні і навіть каси для допомоги хворим, так само. Робітників арештовували, гноїли по тюрмах та на Сибір засилали, аби тільки побачили, що хто з них трохи вибився по-над тс-варишів і накеровує їх до кращого життя. А вже під час війни дійшло було до того, що навіть з Думи робітницьких депутатів забрано, обманним судом суджено та запровторено на каторгу. Так царське начальство боялося, щоб робітники до розуму не дійшли та не заходились нові порядки заводити, волі собі добуваючи.

Коли пощастить робітникам, як то кажуть, тропи вхопити та зрозуміти, де їх сила; коли вони почнуть єднатися в усякі робітницькі організації, тоді вже їм можна і з багатирами боротьбу починати, маючи добру надію, що таки виграють справу,

І хоч як було темно скрізь по Росії, а вже робітницький рух здавна прокинувся й тут. Візьмемо хоч би пам'ятний 1905-й рік: такого дня ми тоді не пом'ятаємо, щоб по газетах не було звістки, що там або там робітники покидали роботу всі гуртом, домагаючись більшої платні, коротшого дня робочого й усякого полекшення. Спершу в Петербурзі кинуло роботу над 200.000 робітників, там у Москві теж саме прокинулось, далі в Саратові, Лодзі, Варшаві, Баку, Ризі, Іваново-Вознесенському, Одесі — скрізь, де тільки багато фабрик та заводів і де робітників чимало згуртовано, почалась була боротьба за кращу долю. Робітники наперед змовлялися, чого їм од капіталістів домагатися, і скоро ці увелити їхню волю не хотіли — всі разом кидали роботу. Це по нашому зветься *змова*, а в Московщині — *стачка* або *забастовка*. Як що справу з такою змовою обмірковано та оборудовано добре, то вже ніхто на роботу не стане, замість тих, що покидали, аж поки хазяїн задовольнить своїх робітників. Звичайно їм доводиться деякий час перебідувати, бо кожен тільки з заробітку й живе, але подекуди і в Росії вже повелись були робітницькі каси, з яких давано за помогоу робітникам, що змовилися покинути роботу; а то ще збирали на їх серед усяких людей, до робочого народу прихильних. Хоч і який ще в Росії цей робітницький рух молодий, а проте вже й тут вийшло від його деяке добро, а найперше те, що він поставив робітникам на очі їхню долю й викликав думку про боротьбу з ворогами, та й капіталісти де в чому мусли таки податися. Воно б робітники й більше здобули, як би царське начальство, як згадано, вже,

руки за капіталістів не тягло. А то прокинеться де, бувало, змова серед робітників, аж тут зараз милостиве начальство понасилає війська, козаків, а ті вже своє діло справляли - зараз калічити людей, убивати та назад заганяти в те павутиння, з якого хотів робітник виплутатись. Та ще робітникам не можна було в Росії зібратися на сходи, щоб гуртом обміркувати справи та порадитись, що почати: зараз поліція з військом налітає, сход розжене, а кого-будь захопить—арештує, аби „зачинщиків“ мати. Року 1905-го по весні в місті Іваново-Вознесенське (в Московщині) велика була різанина з того вийшла: змовились ото робітники покинути роботу та й зібрались за містом, щоб сбрадитись. Прийшло військо, козаки, обступили їх, і багато людей тоді помордовано, хоча робітники й пальцем нікого не зачепили. Теж саме було і в Лодзі (в Польщі); а в Петербурзі по Водохрещу 1905-го року, як робітники з попом Гапоном ішли до царя прохати, щоб зглянувся на їхню долю нещасну, то їх перед самими царськими вікнами постріляно й порубано 2000 на смерть, а двічі стільки покалічено. От і виходить, що багатирі-капіталісти обдирали народ, а царь та його начальство не тільки їм потурали а просто таки помагали, та ще й своє здирство позаводили було страшенне. Тим то робітникам довелося не проти самих багатирів іти, а й проти тих, хто багатирям помагав—проти цілого державного ладу з царем на чолі, що в нашому царстві найбільше всяку кривду та неправду підпірав, а правду в кайдани кував, нагайками помагав та на Сибір її засилав...

VIII.

Ще недавно де-хто з робітників, прочитавши останні рядки, міг сказати: „а, це політика... Не треба політики!“

То, бачте, між робітниками часто перше було, що як не пощастить їм од хазяїнів чогось добути, то зараз на ту „політику“ звертають, ніби то вона робітникам шкодить, бо начальство дратує. Виходило ніби--то так—з капіталістом борись, а начальства не зачіпай. Добре—не зачіпай, але воно тебе зачепить—і зачипало що-дня, що-години: і так, що бачиш, і так, що й не бачиш, не знаєш навіть. Що начальство йшло з багатирями, за їх видимо руку тягло—теж кожному видко, от через це доти й багатирів не можна було побороти, поки уряд у нас був такий, як був, бо то все одна спілка. Щоб подужати багатирів, треба було повалити й той лад, що багатирям сприяв та помагав—себ-то найперше царський лад „самодержавний“; треба було добитися, щоб царством заправляли не царські чиновники—усе хабарники та запроданці, а виборні від народу люде, обрані вільними голосами, як у нас казали в старовину. Коли царством порядкують виборні від усього народу люде й коли їх обірають так, щоб кожна доросла людина—чи то чоловік, чи жінка, усе одно—мала право вибирати, тоді робітники можуть узяти силу в царстві, як що добре тямитимуть свої інтереси. Незабуваймо, що тих, хто з власної праці живе, припадає 90 чоловіка на сотню людности і як що вони вибиратимуть тільки своїх людей, то ті й

закони такі писатимуть, яких треба робочим людям. Вони не тягтимуть руку за багатирів, а навпаки — оборонятимуть робітників од кривди та експлоатації. Такий уряд видасть закони і про 8 годин праці на день, і про справ дливішу плату, і про те, щоб иншої кривди робітникам не було; тоді робітникам вільно буде єднатися, щоб гуртом обмірковувати свої справи та обиратися, як краще з ворогом за барки взятись; тоді й говорити та писати про все можна вільно — й ніяка кривда не сховається тоді, а все на верх виходитиме. Та й на тому ще не край, — тоді можна знищити не тільки багатирське здирство, а й друге, про яке зараз казатиму.

Я вже згадував, що царський уряд заціпав робітників по всяк час та ще й так, що ті й не зчали, — і це дійсна правда. Бо не тільки капіталісти обдирають та висмоктують робітників, а так само робить, обірає та висмоктує, і держава — та ще як хитро та мудро! І не догадаєшся навіть про те здирство, і не счуєшся, коли й де тебе обідрано до гола. А робиться це через несправедливі податки, які мусять платити або самі бідні люди, або найбільш бідні. Уряд збірає податки не тільки з того, що у людей зайве — з їхнього прибутку, але з кожної річі яка потрібна людям для життя: бере податок з того, хто ту річ виробляє, а той уже вибірає своє з покупців. Податки ці звуться *посередніми* („косвенными“), і накидають їх на кожний крам, що найбільше потрібний бідним людям: і на хліб, і на м'ясо, й на сірники та на тютюн, і на цукор, — одно слово, щоб чоловік

не купував, з усього частина ціни йде в казну через отой посередній податок, на всьому доводиться страшенно переплачувати. Так було встановлено ще за царського ладу, так воно й досі тягнеться бо та важка спадщина й до вільної Росії перейшла і так швидко її не здихаєшся. Через таке здирство і життя коштує далеко дорожче, ніж треба. Та ще треба сказати, що платити посередні податки найбільш доводиться біднім людям, робітникам. Бо міркуйте так: хоч би який чоловік багатий був, хоч би яку пельку несити він мав, а не ззість він більше хліба, не висолить соли більше, як і бідний: потреба у кожного тут однакова. А як бідних вдсятеро більш, ніж богатих, то й виходить, що вони найбільше й оплачують тих посередніх податків. Та ще багатому та неправда не так дошкуляє, бо він тільки невеличку частку з свого прибутку переплачує, а бідний усе мусить на те переплачування віддати, мусить через те не доїдати, не допивати та злиднів годувати. От і виходить, що капіталіст уриває з праці робітника, не доплачуючи йому; а чого він не злупить—те добере казна своїми страшенними податками з усього, без чого не можна прожити. І таке здирство несите та безладдя та царська кривда, що налягала на трудящих людей найдужче, і довели до того, що люде повинні було боротись проти таких порядків. Лякались „політики“, а таки мусіли до неї братись І ми бачимо, що трудящі люде та їхні приятелі й прихильники з освічених людей увесь час боролись за такий справедливий лад, щоб ні царя не було, ні його помічників—чиновників, ні кривди

ні здирства, а порядкували всим обрані самим народом виборні. Царя тепер скинуто. За ним піш-
лої багато його вірних слуг та помічників. Те-
пер закони у нас писатимуть і лад усьому давати-
муть наші ж таки виборні люде. А ці народні вибор-
ні, обрані вільними голосами робочих людей, скасу-
ють оту неправду, а заведуть так, щоб податок бра-
ли в казну тільки від справжнього прибутку: хто
більше прибутку має, той нехай і платить більше з
кожного карбованця свого прибутку. Це зветься
прогресивний податок од прибутку, і коли такий
податок буде заведений, то бідним людям багато
легше стане, бо одбутків більше надатиме на лю-
дей заможніх, а не на саму голоту.

IX.

Як бачимо, вороги робітникам—не самі ка-
піталісти, а й ті, хто їм помагає проти робітників,
тоб-то—начальство, чиновники, уряд, або загалом
кажучи—увесь теперішній буржуазійно-капіталі-
стичний лад, що у нас був ще й самодержавний,
найбільш неправдивий з усіх. Тепер стало инакше.
Трудящі люде той самодержавний лад повалили і
незабаром у нас буде справжнє народоправство:
сам народ через своїх виборних усім у державі по-
рядкуватиме. Але й на цьому ще не край: і наро-
доправний лад усяко впорядкований буває, як до
краю і народу, —то треба вам такий вибрати, щоб
він до нашого краю, до нашого народу при-
падав як найкраще

Наш край — *Україна*; найбільш живе тут простого народу такого, що говорить *українською мовою*,—то здебільшого трудящі люде та пролетаріят сільський. Одна частина з їх ніякої власности не має, а живе по наймах; другі хоч мають ґрунт, хату або й клаптик поля, та з того вижити не можуть і теж мусять наймами приробляти; треті бідують поки на своєму полі, але кожного разу можуть до решти з'убожіти й на наймитів перевестися, — і тільки невеличка жменька з селян цілком од бідности забезпечена. Тим то, говорячи про селян, я матиму на думці тих, що вже пішли пролетарським шляхом, або лагодяться на його ступити, бо таких величезна більшість на нашій Україні. Робітники, пролетаріят міський, що по городах живуть, теж здебільшого українці з роду, тільки живучи змалечку або здавна по містах, помоскалилися, забули свою рідну мову й одірвались од того народу, з якого сами вийшли. Як це так сталося, що ми відійшли від рідного народу — довго розказувати; скажу тільки, що багато винне тут українське панство, яке раз-у-раз билося в чужі одвірки—то в польський давніше, то в московський тепер, за-для „лакомства нещасного“ цураючись рідного народу та покидаючи його; винен багато й уряд московський, що потроху покасував усі давні права й вольности українського народу, силоміць накидав нам чужу московську мову, а нашої нігде не пускав: ні в школи, ні в уряди; та навіть до того дійшов був, що й книжок та газет нашою мовою не дозволяв печатати. Ото й вийшло напослі-

док, що українська мова залишилась була тільки в устах селян по Україні, стала дійсно „мужицькою“ мовою, а не просто людською, як усяка мова на світі повинна бути. Нігде правди діти, й сами навіть робітники, перебравшись до міста, силкувались швидче забути батьківську мову, позбутись її, наче б то якогось „мужицтва“ або чогось стидкого, а де-хто то не від того, щоб і поглузувати иноді собі з „хахла“: забув сердешний, що й з його такий же самий „хахол“, бо погори ж не скинеш так легко, як черевика з ноги. Про те вже не згадуватиму, як не гарно, ставши перевертнем, глузувати з свого ж брата-робітника без усякої причини, а скажу тільки, що така розбіжність між пролетаріатом міським та сільським виходить на страшенну шкоду робітничій справі, усім нам,—і от чому. Вже попередю казано, що сила робочих людей—то їхня єдність, коли вони гуртуються, організуються, один одному допомагають і міцно одного великого робітничого гурту держаться. Погляньте ж тепер навкруги: величезна більшість робітників на нашій Україні—то сільські робітники; міський пролетаріат—це тільки мала крапля в морі робочого селянського люду. Яка ж може бути єдність між ними, коли ця невеличка частинка одірвалась од свого великого й міцного коріння, покинула його та ще, як це иноді буває, й гордує ним? Та вони ж і не зрозуміють одно одного до ладу, і не зговоряться, бо справді різними балакають, мовами — а не то вже, щоб гуртом за одне діло міцно держатися. Це одно, а друге—ми бачимо, що по селах наших ще більша темнота, ніж де инде, бо чуємо

мовою, по чужих книжках не можна вчитися; ми бачимо далі, що з цієї темноти селян користується помосковлено панство й багатирство, щоб їх обдирати. Отже покидаючи свій народ, перевертаючись на „руських“, ми тим самим допомагаємо навіть удерживатися тому ладу, який вигадано на більше здирство українському народові—тоб-то нашому ж братові-робітникові. Ото ж і наша власна вигода, і справедливість вимагають того, щоб ми знов усі повернулися до свого коріння—до рідного народу, заговорили його мовою і разом, одною великою спілкою, держалися проти спільних ворогів наших, що однаково кривдять і нас, і їх. Сільський народ до обмосковлення не піде, бо його занадто велика сила, щоб можна було всіх перевертнями поробити. Та й з якої речі більшість буде на городських робітників уважати, коли цим легше повернутися до рідної мови, ніж тимприняти чужу?... *Ми повинні стати українцями.* Це не значить, що ми повинні ненавидіти руського (їх у нас найбільш кацапами звуть), поляка, жида за те, що з—їх москаль, поляк жид,—ні: всяка порода людська однаково повинна жити й мати всі права; кожен робітник—чи він руський, чи поляк, а чи жид—то брат наш і через те, що він людина, й через те, що робітник і таку саму біду терпить, як і ми. Те, що ми повинні стати українцями, треба тільки так розуміти, що ми мусимо перестати соромитись свого роду, своєї породи, та вернутися до свого народу і дбати, щоб і він мав однакові права з усіма іншими народами на світі. Ми повинні, братаючись з робітниками всяких породацій, заговорити проте мовою свого народу й дома-

гатися, щоб та мова мала однакові права з усіма іншими; щоб того, хто нею говорить, не потріпували та ганьбили, а вислухували і в суді, і по всіх урядах—скрізь; щоб по школах дітей наших нею учено, щоб можна було усе чисто, що людям треба, нею писати й друкувати. Без школи нашою мовою, єдино тільки й зрозумілої на селі, без книжок та газет наш народ, сільські робітники, до віку буде темний, не розумітиме—хто йому ворог і як од того ворога визволитись. А як буде він таким, то й нам стане важкою колодою на ногах, бо не тільки не допоможе нам скинути ярмо з себе, а ще й на заваді ставатиме. Не забуваймо, що то велика, хоч і темна ще сила й нам за-для власного добра треба дбати, щоб вона як найшвидче прокинулася й разом з нами, поруч, вийшла на боротьбу з спільним нашим лихом. Усе це повинні ми пам'ятати, міркуючи про те, якого народоправного ладу нам домагатися.

Я вже згадував, що й народоправний лад усяко можна впорядкувати. Можна завести так, щоб на цілу державу був один тільки виборний уряд, який і заправлятиме всією державою з якогось одного місця—столиці, як от і тепер заправляють нами з Петербургу чи Петрограду. Один тоді буде на цілу державу осередок—центр, як кажуть (тому то й держави такі звуться централістичними), і той центр, ніби павук, висисатиме соки з усіх народів, бо туди, до осередку, йтиме все, що кращого є в державі. Далі, той народ, серед якого стоїть такий осередок, буде ніби паном між іншими народами, а цим з того усяка кривда

виходитиме. Таке централістичне народоправство нам, українним людям і українцям, на дуже велику шкоду може вийти: ми ж бо сами, на місці тут сидючи, найкраще знаємо свої потреби й ліпше їх задовольняти можемо, ніж ті, що здалека на нас дивляться—з Петрограду, чи що. Народоправство централістичне і не знатиме до ладу ваших потреб і раз-у-раз оглядатиметься на потреби центральних людей більше, ніж на наші. Тим то, домагаючись народоправного ладу, повинні ми за-для власної ж користі та добра усього краю й народу нашого, так той лад упорядкувати, щоб усі наші справи рішали ми сами собі, у себе дома. Треба, щоб у нас була *національно-територіяльна автономія*, себ-то, щоб на Україні було своє народоправство, щоб ми сами усією нашою землею порядкували на користь робочим людям. А це тільки тоді буде, коли ми до власної української народньої Ради або сойму (збір з народних виборних) вільними голосами обіратимемо людей, що наші потреби знають, нам спочуввають, наше лихо й ваших ворогів ненавидять і нам на користь працюватимуть. Вони, оті виборні наші, складуть і видадуть такі закони, яких нам треба, і встановлять такий лад, за якого вже не можна буде кривдити робочого чоловіка.

X.

Чого ж треба робітникам, щоб жити було їм краще? А ось чого: 1) добрих порядків у справах *економічних*: доброї плати за працю, коротшо-

го (не довшого, як 8 годин) робочого дня, далі ще — освіти й людських законів, що обороняли б робітників од експлоатації; 2) *волі політичної*: волі для кожної людини, волі спілок і зібрань, волі слова — про все писати й говорити та вільного народоправства; а щоб народоправство справді було вільне, треба—3) *волі й автономії національно-територіальної*—щоб нашою Україною правили не чужі нам чиновники, а свої люде, обрані усім народом вільними голосами.

Як що добудемо того всього, тоді багато краще нам жити стане—так краще, що й рівняти до теперішнього нашого бідування не можна. Але й на цьому ще не кінець і тоді ще усього лиха світового не позбудемось, усієї біди нашої не викорінемо. То тільки шлях до того, щоб її позбутися, і раз на той шлях ступивши, повинні ми йти ним аж до краю. Куди йти й як—от про це ще я й хочу розказати хоч коротенько.

Щоб звести з світу яку погань та не дати їй плодитися, треба до самого коріння добратись, бо не зачепиш коріння, то з його вона знов піде, знов плодитиметься та буятиме; тільки як з корінням її вирвеш, викорчуєш і слід загладиш, можеш бути безпечним, що вже на віки її позбувся. Так само й з лихом людським: тільки тоді воно зовсім із нащадками переведеться коли корінь йому підтяти, викорчувати його. Ото ж добіраймося до коріння, до причини.

Ми вже знаємо, що корінь усьому лихові те, що одні люде на других роблять, а ці працею їхнею багатіють: з того й вийшло, що одні великі достатки

посідають, а другі достатків не мають, а тільки руки та силу робочу. Як би завести тільки так, щоб робітники брали добру плату та не робили над силу, то їм, певна річ, краще б стало жити, ніж тепер живеться, але всієї неправди цим би ще ми не викорчували. За капіталістичного ладу, хоч би яку добру плату робітник брав, усе-ж таки він був би тільки наймитом; а коли він наймит, то й робив би на капіталіста додаткову вартість, лишав би йому неплачену працю свою, і вийшло б, що все одно капіталіст гарбав би робочу силу, хоч і далеко може менш, ніж тепереньки. Треба, виходить, самий лад капіталістичний скасувати, щоб не було ні наймита, ні хазяїна, а були самі робочі люде,—тоді й неправді край. Як це зробити, як усіх людей порівняти—росказує *соціалізм*, така наука, яку викохали розумні й до робітників прихильні люде.

Щоб не було на світі експлоатації, щоб порівняти і хазяїна й наймита—треба скасувати насамперед капіталістичну приватну власність, що про неї згадувалося вже, бо така власність значить тільки те, що невеличка жменька людей має усі достатки та роскоші, а велика сила—нічого не має й повинна у найми йти до тієї жменьки. Земля і всі знаряддя праці (фабрики, заводи, копальні, залізниці, машини то-що), які тепер дають нечисленні барини багатирям, дукам-срібляникам, не повинні нікому, ніякій приватній особі, належати, а бути спільною власністю усіх людей-робітників. Треба усе те у багатирів забрати й повернути на власність громадську. Може скаже хто, що багатирям буде кривда, коли у їх власність одібрати,—на це

одкажу питанням: а звідки ж багатирі ту власність узяти? Хіба вони її сами зробили? Ні, не сами, бо ми вже знаємо, звідки беруться ті великі багатства, якими пишаються капіталісти—з недоплатків робочим людям; це по-просту награбоване у їх чи самим капіталістом, як що він сам ніби здобув капітал, чи його батьками, як що він одібрав його в спадку. Яка ж тут кривда, коли одібрати те, що кривдою наживалося, й повернути тим, з кого те добро награбоване? Це буде тільки правда, бо ж сама капіталістична власність—то велика кривда. Тільки ж, робити це треба з розумом, по малу та обережно і, божеборони, не розбоем; а одібравши землю й знаряддя до праці, не треба їх знову ділити між усіма, а зоставити громадською, спільною власністю, бо як буде по старому приватна власність, то потроху знов і нерівність, і кривда, і все старе лихо заведуться: знов у одного буде більше, у другого менше; знов народяться хазяїн і наймит, знов одні житимуть з праці других. А не буде ні в кого приватної власності—тоді кожен мусить працювати й жити тільки власною, а не чужою, працею. А як працюватимуть усі люде, не буде лежнів та дармоїдів, то не буде й наймитів, не буде кривди й лиха на землі. Як же це завести?

Вже казано, що робітники свідомі свого добра, тямущі й освічені—величезна сила, бо їх найбільше на світі. Так от робітники по троху заберуть у свої руки політичну силу в державі й сами писатимуть закони. Маючи силу в руках, вони за-для власного добра мусять ту силу так повернути, щоб

викорінити лихо. Тоді буде встановлено, щоб земля і все, що на ній є—не була нічиєю приватною власністю, а належала усім, хто працює, громадам працівників. Усе, що вироблено, теж має йти на громадську власність, але за те кожен працівник матиме собі від громади все, що йому потрібно. Тоді вже годі працювати на хазяїнів-капіталістів, тоді ніхто з'окрема не братиме собі баришу з чужої праці,—от і вийде, що усі люде стануть справді рівними, всі матимуть однакові потреби матеріальні й однаково їх задовольнятимуть. Такий лад зветься *соціалістичним*.

До соціалістичного ладу тягне увесь хід нашого життя. Навіть сам капіталізм до його наближає; бо хоч підвалиною у його приватна власність, але він потроху сам же ту підвалину свою—приватну власність—і руйнує. Ми вже знаємо, що насамперед він зруйнував приватну власність у робітників, далі—у дрібних ремесників та промисловців, ще далі—більші капіталісти руйнують і пожирають менших, нагромаджують усе більші та більші капітали на одну купу, збирають їх до меншого числа людей. Коли б тільки це й було на світі, то де далі все більша й більша нерівність заводилася б межи людьми; все більше та більше людей поверталосся б на наймитів. Але разом з тим іде й де-що инше. Робітники де далі—здобувають собі більшої освіти й починають розуміти, звідки на їх лихо та кривда; добуваючи собі політичних прав і політичної рівності, вони через те, що їх найбільше по всьому світу, потроху забирають державну силу в свої руки й видають закони на

користь робочого люду. Де далі, та сила більшатиме, а разом і закони будуть усе кращі для робітників, усе менше волі буде капіталістам експлуатувати своїх наймитів, усе меншатиме їхній бариш, бо робітники все менше даватимуть їм додаткової вартости, все менше несплаченої праці доставатиметься капіталістам. На останці бариш зробиться вже такий малий, що капіталістам—бо вони ж за баришу тільки й держаться так приватної власности—не буде з неї користи. Тоді буде з одного боку величезна більшість освічених, свідомих робітників, а з другого—горстка капіталістів, яким капітал до того ж і бариші перестав давати. Нічого й казати, що все тоді піде на громадську власність і лад капіталістичний перетвориться на соціалістичний.

Певна річ, що цього без боротьби не доб'ємося; багато ще сліз і крови повинно пролитися, поки капіталісти й їхні вірні слуги—уряди переконаються, що не встояти їм проти робітницької сили; багато ще доведеться лиха перетерпіти й набідуватися, поки справжня настане рівність, воля й братерство всесвітні. Та иншого шляху до того ясного щастя на землі немає,—ми мусимо до його йти шляхом важкої, але неминучої боротьби, сподіваючись усе побороти, перетерпіти й свого добути. Звичайно, що зробиться це не гвалтом, не насильством, а само собою, потроху та помалу. Бо коли б заводити такий лад оце зараз та ще насильством, то тільки пересварилися б люде, перегризлися за ті достатки і все було б по старому. А як само собою, без насильства зробиться, то вже буде твердо

і на віки. А станеться це тільки тоді, коли соціалістичний лад настане.

За соціалістичного ладу не може бути дармоїдів, бо тільки той матиме від громади все, що йому потрібно, хто на громаду працює своєю положив. Кожен, хто здуває робити, муситиме тоді працювати коло тієї корисної людям роботи, яку собі вибере. А з цього людям ще одне добро вийде. Учені люди вираховували, що коли б на світі усі дорослі люде (віком од 20 до 45 років) працювали, то на кожного припадало б тільки по 3—4 годині на день праці, або й того менше, і всі потреби цілого світа були б забезпечені. А за свою працю, коли тобі що треба—йди кожен до громадського складу й бери звідти. А чи не буде так,—скажете,—що братимуть більш, ніж треба?... А на якого гаспида?—спитаю я вас. Адже ж кожне знатиме, що ні продати, ні баришу взяти за ту зайвину не можна, бо кожен бере, скільки йому треба від громади, й купувати нічого нікому не потрібно; та й торгу тоді ніякого не може бути.

Тамите тепер, що то значить соціалістичний лад? Це значить—нема ні пана, ні мужика, ні багатого, ні вбогого, ні хазяїна ні наймита, а є—люди однакові, рівні, вільні; нема влади, ні начальства, ні податку, ані грошей навіть, нема крамарів, ні обману, ні проценту; нема злодіїв, ні лихих людей, ні злочинства—немає й кари; нема війська, ні війни, сварки та розбрату межи людьми,—одно слово, нема жадної кривди, немає лиха, що людей тепер загнувало. І по всій землі живуть люде, як брати, бо нема вже „твого“ й „мого“, що людей ді-

лило та ворогами робило. Це така велика й щасна будучина, за для якої варт працювати, за-для якої й постраждати, як що доведеться, не шкода...

От що дасть людям новий лад, соціалістичний. — Воно то й добре, як би так було, — скаже инший, — та коли все те буде? Адже доки сонце зійде — роса очі виїдає... Коли все те буде — цього не вгадаєш, але від самих же робітників залежить, щоб швидче сонце зійшло й роса перестала очі виїдати. Як що ми зрозуміємо, звідки на нас лихо йде й як з ним, лихом отим, битись; як що ми так і робитимемо, щоб лиха позбутись, то, певна річ, сонце для нас зійде швидче і ми вже на собі зазнаємо його світа та тепла, що висушить і росу. А коли мовчки гнутимемо шию в ярмі та, як воли тільки працюватимемо, то хиба нашим нащадкам випаде на долю велике щастя — світ сонця побачити. Знов кажу, що наша доля — в наших руках і тільки ми самі й можемо її поправити. А коли так, то разом, гуртом до праці! Зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій і щастя та й робімо все, щоб йому шлях утворювати, прийняти з дороги йому ворогів та перешкоди. Вчимося, освічуймося; учімо других, розкриваймо очі всім, проповідуймо соціалізм скрізь, коли треба — йдімо на боротьбу й гуртом свого права домагаймося. З капіталістами борімося за кращі умови життя економічного, з прихильниками старих порядків — за політичну й рідного краю волю. Здобуваймо собі сили і здобувши — перевернімо світ по своєму — на щастя та добро усього робочого народу по цілому світі.

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА

на щоденну часопись

„Народня Воля“

Редактор М. КОВАЛЕВСЬКИЙ

Видавці: Центр. Український Кооперативн. Комітет та
Українська селянська спілка.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 6 міс.—	⋮	На 3 міс.—	⋮	На 1 міс.—
9 карб.		6 карб.		2 карб.

Передплата приймається тільки на повні місяці, рахуючи з 1 числа.

Адреса редакції і контори: Київ,
Хрещатик № 27.

За зміну адреси доплачується 50 коп.

Плата за оголошення за рядок петіта 60 к.
поперед тексту; по за текстом 40 коп.

Ціна окремого №— у Києві 8 коп.—
за провізії 9 коп.

Видавниче Т-во „К Р И Н И Ц Я“.

Київ, Хрещатик 42. Тел. № 43—49).

Видання 1917 р.

	Ціна.
Волховський Ф. Як мужик попав у ярмо	25 к.
Драгоманів М. Віра й громадські справи	15 „
Грінченко Б. Як жив український народ	30 „
„ „ Якої нам треба школи	25 „
Шевченко Т. Заповіт та інші вірші	15 „
„ „ Царі	15 „
„ „ Сон (у всякого своя доля)	10 „
Пісні волі (збірка революц. віршів)	10 „
Назарук О. Суспільні класи	20 „
Якого ладу нам треба	25 „
Вікул. Про автономію	15 „
Коцюбинський М. І. Франко	25 „
Ще не вмерла Україна Муз. Січинського	20 „
Загірня М. Про виборче право	25 „
єфремов С. Як визволитись робочим людям з бід- ности.	50 „
єфремов С. Як люде прав собі добувають	25 „
Загірня М. Про державний лад у всяких народів.	50 „

Друкуються і незабаром вийдуть:

Загірня М. Хто народові ворог.

Дікштайн. Хто з чого живе.

Шевченко Т. Кобзарь (повний) в двох частках.

Грінченко Б. Граматка для науки читання й писання.

Грінченко Б. і М. Рідне слово. Книжка для читання
в початкових школах.

Готуються до друку:

Коцюбинський М. Повне зібрання творів.

Олесь О. На зелених горах. Поезії. Т. V.

1) Замовлення приймаються **тільки** великими партіями.

При замовленнях треба прикласти половину грошей.

2) При замовленнях треба зазначати точно адресу і спосіб пересилки (залізниця, пароплав).

3) Великим замовцям **знижка**.

Гроші й замовлення надсилати по адресі:

Київ, Хрещатик, 42.

Видання Товариства

“КРИВІ”

у Києві

№ 88

Ціна 50 коп.

Склад видання: Київська Г-ва “КРИВІ”
Київ, Нестерівська вул. № 27

и. 4 руд 83 коп
1986г

РА

2023

Видавниче Товариство

„КРИНИЦЯ“

у Києві.

№ 38.

Ціна 50 коп.

Склад видання: Книгарня Т-ва „КРИНИЦЯ“,
Київ, Нестерівська ул., № 27.

РА 2023

Ерремов С.

Як визволитися